

СУБЕКТ И ТЕКСТ

Снимка: Надежда Стоянова

Оформление: Надежда Стоянова

ПОЕТЪТ И ЛЮБОВТА В СТИХОТВОРЕНИЯ НА ИВАН ВАЗОВ ОТ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Ивайло Димитров

Институт за литература – Българската академия на науките (България)

THE POET AND LOVE IN POEMS BY IVAN VAZOV FROM THE 1880s

Ivaylo Dimitrov

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0009-0910-8118

E-mail: ivaylo.dimitrov@ilit.bas.bg

Abstract: The subject of the present text are underresearched poems by Ivan Vazov that reveal a new, modern understanding of the individual embodied by the poet that differs from that established during the Bulgarian Revival. This conception is Romantic in its essence and shows the individual in their aspiration towards the ideal. Love is seen as one of the possibilities to manifest what is quintessentially human – feelings. The poems by Ivan Vazov discussed here serve as a bridge to the image of the poet in the texts of Pencho Slaveykov and Peyo Yavorov. The main theses of this text are developed more fully in a dissertation whose task is to show the new literary and cultural awareness of Ivan Vazov in the 1870s and 1880s.

Keywords: Ivan Vazov, poet, love, modern identity, Bulgarian literature

Резюме: Обект на настоящия текст са сравнително неразглеждани стихотворения на Иван Вазов, в които е разкрито едно ново, различно от утвърденото през Възраждането, модерно разбиране за личността, чието възплъщение е поетът. Тази концепция е романтическа по своята същност и показва личността в нейната устременост към идеала, а любовта е една от възможностите да се прояви същностно човешкото – чувствата. Със стихотворенията на Иван Вазов, за които става дума, се прокарва мост към образа на поета в текстовете на Пенчо Славейков и Пейо Яворов. Основните тези от текста са разработени по-цялостно в дисертационен труд, чиято задача е да покаже новото литературно и културно съзнание на Иван Вазов през 70-те и 80-те години на XIX век.

Ключови думи: Иван Вазов, поет, любов, модерна идентичност, българска литература

Традиционното схващане за поета Иван Вазов, често изразявано в критическата литература, можем да резюмираме най-общо така: той е възрожденски тип автор, творчеството му е част от възрожденската културна традиция и в него поетът много често заема позицията на епически певец, чиято основна задача е да бъде глас на общността и да изразява и утвърждава колективните ценности.

От друга страна обаче, още през 70-те и основно през 80-те години на XIX век Иван Вазов издава лирически текстове, които разколебават утвърдената представа за народния поет. Според Бойко Пенчев именно Иван Вазов, далеч преди Пенчо Славейков, легитимира „вътрешния живот“, „животът на сърцето“ в българската култура; Вазовата поезия „е територия на опазване на Аза в неговата „капризна свобода“, „израз на вътрешното състояние на независимост от практическите интереси на деня.“ (Penchev 2012: 53). Така традиционната представа за твореца като носител на националния идеал се засича с едно ново, *модерно* разбиране за личността, на което изпълнение се явява поетът.¹

Новата представа за човека като личност се проявява най-вече в осъзнаването на различието му с другите. Той не осмисля себе си през очакванията и оценките на обществото, а през представата за уникалността на своя вътрешен свят, в силата и неповторимостта на чувствата. Влизащи в конфликт със здравия разум и с фалша на социалните роли, те въвеждат човека в духовни пространства, където той се докосва до една различна и по-висша истина за битието.

Същностна за изразяването на романтическата² концепция за личността е фигурата на твореца. Именно той в най-пълна степен изпълнява трагизма на човешката ситуация, породен от разминаването между душата, устремена към един възвишен идеал, и света на другите, подчинен на материалната необходимост. В средоточие на този конфликт се превръща любовта на романтичeskия поет. Според Миглена Николчина тя е „живецът на творчеството, на поетическото вдъхновение“ и „принципът на целостността, за която бленуват романтиците, защото самата ѝ същност е сливането“ (Nikolchina 1988). Но именно в непостижимостта на бляна любовта се превръща и в извор на страдание.

¹ Под *личност* ще разбираме обособеността на индивида от социалните му роли и статус; уникалността на вътрешния му свят, изразяваща се в чувствата, волята, съзнанието; по определението на Чарлз Тейлър – същество с вътрешни дълбочини (Taylor 2003: 376). В синонимното гнездо може да се включат и *Аз*, *индивидуалност*.

² Романтическата концепция определя един от пътищата за изграждане на представата на модерността за човека.

Няколкото лирически творби на любовна тема, които са предмет на настоящето изследване, представят именно този нов образ на лирическия Аз – като поет, осмислящ себе си като неповторима личност, чийто живот е белязан от съдбовна предопределеност – да бъде чужд, самотен, неразбран. Страданието, което любовта поражда у него и което, може да се каже, е основно чувство, му е необходимо, за да може да твори. В страданието се вижда интензивният индивидуален живот на душата. То се преживява не само като дълбоко лично, но вече не е свързано с колективната съдба, както е при Ботев, а свидетелства единствено за богатия духовен живот на личността.

Чувствата са изворът на творчеството, чрез тях се открива вътрешният свят. Любовта прави поета различен от другите – дори да е нещастна или несподелена, или само мечтана; дори само влюбването като привличане от красотата на любимата е важно, доколкото също поражда някакви чувства. Именно благодарение на чувствата си достигахме до най-дълбоките морални и дори космически истини. Посредникът на това изразяване става художествената творба.

За любовта в лириката на Вазов не е писано много и вероятно тези текстове изобщо не са разглеждани. Но държа да отбележа, че отношението към любовта в лириката на Вазов е ново. От една страна, любовта присъства в своите „възрожденски“ интерпретации, познати от лириката на Петко Славейков: обектът в тях е „еротичното“ в неговия „балкански вариант“ (Staneva 2001: 178) – Азът тъгува от несподелена любов; или пък се възхищава от красотата на жената, която остава безответна на желанието му за близост.³

От друга страна, любовта е израз на новото индивидуалистично съзнание на поета, който възприема себе си като същество с „вътрешни дълбочини“ (Taylor 2003: 376). Силата на чувството е израз на духовния свят на личността. Любовта поражда страдание, но то е, в което поетът намира своето вдъхновение. Любимата в тези стихотворения съществува повече като мечта. Тя е образ, явяващ се на душата и разкриващ дълбините на един живот отвъд повърхностните желания.

Макар и малко на брой, тези текстове на Вазов прокарват мост към образа на поета в текстовете на П. П. Славейков и П. К. Яворов. Сам Яворов му отрежда особено място в развитието на българската литература. Според М. Арnaudов „Засягайки по-нататък въпроса за делението на „млади“ и „стари“ у Кръстев, Яворов се изказва така:

³ В „Майска китка“, издадена в Пловдив, 1880 г., любовта като желание за близост можем да открием в стихотворенията „Момин сын“, „Портрет“, „Предпазване“, „Стаята“, „Цвете“, „Либето“, „На непознатата девойка“, „На Фатма“, „Кямиле“ и др.

„Според мене горе-доле определените групи са три: най-напред „стари“, после група на прехода (или на ръба), с Вазова в центъра, а най-сетне „млади“. (Arnaudov 1978: 87)

В следващите редове ще предложа някои аналитични наблюдения върху отделни текстове на Вазов, които представят тази нова проблематика в творчеството му.

Стихотворението „Луиза“ (печатано първо във в. „Напредък“, X, бр. 66, 1 ноември 1875 г., след това поместено в „Избавление“, 1878) в контекста на изглеждащата със „социалността“ си като изцяло възрожденски текст стихосбирка привлича вниманието на читателя със своята различност още със заглавието. Редом до, например, „Топът заехтя“, „Ода на императора Александра II“, „Южнославянска солидарност“, „Здравствуйте братушки!“, „Царят в Бяла“, „Блънт“ и други от този тип, насочващи към историческо събитие или личност, чуждото женско име предполага друг тип преживяване, което не е свързано с националната съдба. Късните пояснения на И. Вазов пред И. Шишманов по историята на текста изчистват само някои фактологически неясноти: младият И. Вазов дружил в Букурещ с полякия, с която нямал „по-интимни отношения“; тя била „образована, но индиферентна към нашата кауза“ (Shishmanov 1976: 229). Подчертавам, че това са късни посочвания, когато Вазов е приел да бъде за българското общество народният поет, гласът, на когото следва да бъде общностен глас и от когото се очаква родното да бъде тематичен център на творчеството му.

Но как може да се обясни Вазовият творчески „жест“ през втората половина на 70-те години на XIX век да постави текста си в средата на книга, чиято принадлежност към възрожденския тип текст литературните историци единодушно отбелязват, и по този начин да му придаде особено място и значение? Въпреки че с любовната тема това стихотворение стои в контраст с текстовете, в които отзвучава ходът на Освободителната война, то не е съвсем самотно в стихосбирката. В нея присъства и още една творба, в която се откроява личността на поета – „Към поета“. С тези две стихотворения, появили се съответно през 1875 г. и 1878 г., Вазов изразява нови, различни от утвърдените възрожденски литературни представи, които ще реализира като цялостен модел през 80-те години на XIX век. Новото в случая е субектът на изразяване – и в двете основен герой вече не е познатият във възрожденската литература борец за свобода, а *поетът*; и в двете стихотворения новият лирически герой е образ на поет, който заявява своята самота и своето разбиране за различност в света, в който живее.

И така, в „Луиза“ Вазов, чрез разработването на добре позната художествена ситуация, постига нови значения. Художествената ситуация, подчертавам, е позната,

ПОЕТЪТ И ЛЮБОВТА...

защото през 1871 г. в бр. 1 на в. „Дума на българските емигранти“ се появява „До моето първо либе“, а през септември 1875 г. Ботевата творба е включена и в „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“. И. Вазов издава своето стихотворение през ноември 1875 г., като в него трансформира самата художествена ситуация. В „До моето първо либе“ любовта е невъзможна само в традиционните си измерения, които влизат в конфликт с високия идеал на бореца за свобода. Ценностното разминаване между лирическият герой и любимата произтича от различното им ситуиране в робския свят. Текстът обаче допуска и възможността за единение около общи ценности („запей и ти песен такава“).

Не е така в „Луиза“ – тук любовта е „белег“ за същността на поета; тя е още една негова възможност да се самоопредели като поет през чувството, защото го показва такъв, какъвто е по природата си поетът – силен дух, същество със сложен вътрешен свят. Чрез любовта се виждат дълбините на този свят. Поетът – по подразбиране – е влюбен, а любовта се оказва път към самотата. Само у него тя поражда чувство на самота, скръб, страдание. Тя бележи и драстично подчертава ценностните разлики – чрез любовта поетът ценностно се отличава от останалите. Любовта за поета е важна, но не за да означа желанието за близост, а да подчертае самотността и отдалечеността му от света, към който девойката принадлежи; любовта е „скръбен зов“, останал без ответ:

Що думам? Моят скръбен зов
в душа ѝ отзив не намира
и туй, що пълни ме с любов,
тя тайно може би презира!

И нека красна е она
и сини очи нека светат
на бяло лице, *но поетът*
не ще обикне таз мома.

(Vazov 1974: 133, курсив мой, И. Д.)

Смисълът на втората строфа би могъл да се прочете като „аз – (горд) поет – няма да обикна „таз девица“, но би могло да значи и: „този, който е (горд) поет, не ще обикне таз мома“:

Но нивга гордият поет
не ще обикне таз девица.
(Vazov 1974: 132, курсив мой, И. Д.)

Двойното отрицание „нивга“ и „не ще“ утвърждава избора на самотата и страданието като живот, съдба.

Изкушавам се тук да поставя въпроса за очаквания възрожденски „отпечатък“ в това стихотворение. Краткият отговор е, че такъв няма или че т. нар. възрожденско е отместено, за да се открие силата на чувството, индивидуалното преживяване, вече като израз на една модерна субективност/идентичност, на личност с интензивен вътрешен живот. Вероятно очакванията на читателя от средата на 70-те години на XIX век са в художествения текст авторът да изрази своето отношение към родното и неговата съдба, да открие образа на родината. Формално Вазов спазва това правило: в шестата строфа, от която започва втората смислова част на текста – самопредставянето на героя поет – четем:

Но моя род е странен ней
и мойта родина премила:
тя в други край се е родила,
за други небеса милей.

Тя с хладнокръвие ме слиша
„България!“, кога реча,
кога сълзите ми течат,
тя не скърби и не въздиша.
(Vazov 1974: 132–133)

Родното е назовавано с познати на тогавашния читател имена, но в „Луиза“ те наподобяват повече поетически „клишета“ („мойта *родина премила*“, „*род*“, курсив мой, И. Д.), затова употребата им в текста е по-скоро израз на желанието на автора текстът да не изглежда отстранен от големия проблем на времето и да говори на понятен „език“ за важните за общността проблеми. Особено важно е да се уточни, че ценността на родното е изговорена не от гласа на народния поет или певец, а от лирическия герой поет и осмислена единствено от него, му придава статут на индивидуална ценност. С

акцентирането върху първоличната форма като основна форма на изказване в текста („моя род“, „мойта родина“, „кога рече“, „кога сълзите ми течат“, курсив мой, И. Д.) Вазов поставя в центъра на художествения свят преживяването на Аза, самопредставянето на поета чрез чувствата: лирическият герой е този, който чувства и това дълбинно определя неговата същност, неговата неповторимост като човешко същество.

Композицията на текста притежава интересна двучастна структурна организация на стихотворението: в първата чрез традиционни и познати от фолклора и възрожденската литература метонимии е изграден образът на ангелски красивата девойка, а във втората – образът на страдащия герой поет, като двете части и на реторическо равнище са събрани по правилата на антитезисното изграждане, подчертаващо именно различията. Но това е въпрос на по-подробен анализ.

Сходна е художествената ситуация в „Малини“. Вазов пише стихотворението в Берковица през 1880 г. (според датирането под текста) и го помещава в стихосбирката „Гусла“ (1880) на второ място – поставя го след „На детето“, чиято програмност вече е отбелязана (Penchev 2012: 75; Sivriev 2017: 19-20), и преди „Поет и вдъхновение“. Допускам, че и на „Малини“ авторът придава особена значимост, поставяйки го в поетическата книга сред текстовете, с които допуска възможността в българската литература да се утвърди нов лирически герой – поетът като оригинален и неповторим начин да се изрази индивидуалността на Аза чрез творчеството.

Стихотворението е интересен текст, в който още с първия прочит читателят добива впечатлението за някакъв вид разрыв с онова, което е все още функционално, налично е, но към което вече може да се формира отношение като към традиция – възрожденския културен и литературен модел.⁴

Комуникативният модел е вече добре познат – условно обръщение към непозната девойка, чийто образ метонимично е изграден по също така познатите правила на фолклора („очи(те) сини“; „розови(те) пръсти“; гласът и песента – „па си пляла“; младостта, Vazov, 1975: 13) и който в някакъв вариант би могъл да се открие във възрожденската поезия (например, в т. нар. любовни песни на П. Р. Славейков).

Нататък Вазов последователно въвежда и гради в първо лице образа на *Аза поет*, като във всяка строфа извежда и подчертава различията му с девойката.

⁴ Настоящият текст е фрагмент от дисертационен труд, където съм писал повече по темата за смяната на културния модел през 80-те години на XIX век.

Азът се самоопределя като чужденец („Чужденец съм в тези долини / планини омайни...“), с което заявява отказа си от човешкия, повседневния свят, към който принадлежи девойката. Макар че природата не е тема на този текст, ще си позволя да отбележа, че природните „елементи“ тук не са от природата дом на поета, която го спасява от „световните злини“ и „тревоги“ (както е в „При Рилския манастир“, например), а са от човешкия свят, за да подчертае още по-силно откъснатостта му от него. За лирическия Аз на поета този свят е ясно определим и видим (той е „там“); свят на очевидното, на яснотата („Твойто бъдеще ти свети...“); свят на веселието, на леснопостижимото щастие, на любовта в нейните битово-делнични vyplъщения („твоят път е пълен с цвете...“; „...мило либе / за цалувки жарки“).

Друг е светът на поета – не просто различен, а друг; той е извън обичайното и видимото. До него се стига само чрез героични усилия, изискващи противопоставяне на злото в света, изстрадано търсене и отстояване на истината:

Аз, девойко, в бой със злото
младостта погубих,
много идоли в живота
любих и разлюбих.

В радостта наидох отрова,
в любовта – измена...
Мойта скръб за теб е нова,
мойта реч – студена.

Чужди сме си ние двама.
Ти се удивляваш?
По-добре е... нужда няма
да ме разумяваш!...

(Vazov 1975: 14–15)

Този друг свят е душата на поета, побрала в себе си драматичната борба на чувствата – любовта, радостта, омразата, скръбта изхождат от нея и са у нея; душата е постижима чрез тях и се проявява в тях. Душата е тази, която отличава ценностно поета

от девойката: крайната точка на това различие е неразбирането като разминаване в ценностните нагласи към живота.

Мотива за силата и несломимостта на човешкия дух ще утвърдят по-късно авторите от кръга „Мисъл“. Първите интерпретации на този мотив обаче прави Вазов. В следващите редове ще си позволя кратки бележки по темата, като с наблюденията си ще ангажирам само някои от текстовете, които мисля, че са нови не само за Вазовото творчество, а и за българската литература от 80-те години на XIX век.

В стихотворението „Среща“ (излиза в „Гусла“, 1880) драматизмът на вътрешния живот на личността е представен през темата за невъзможната любов. Още в началото на текста героите са определени като различни от другите, белязани са от страданието като особена участ: „Във живота сме жертви и двама...“ и „Ний не бяхме за щастие родени...“. Тази близост в различието, отхвърлило ги в периферията на живота, ги сближава в любовта. Самата любов обаче не е път към хармония и щастие, а се превръща в извор на нови страдания. Преживяна е от Аза като нещо по-силно от двамата. Любовта е страст, която ги увлича и обрича на мъки, въпреки че взаимно те си причиняват единствено страдание.

В тази посока е интерпретирана и темата за любовта и съдбата. Любовта се заражда „по сляп случай“ и се превръща в „присмех горчив на съдбата“. Тя внася раздвоението между идеала и неговата непостижимост в действителността: „Аз не могъл бих с теб да живея, / ни отново от теб да се лъча“ (Vazov 1975: 34). В обречената на невъзможност любов може да бъде видян характерният за романтизма бунт срещу действителността, непримиримостта на неспокойния дух с ограничените духовни хоризонти пред личността. Чужд на щастието дори и в любовта, романтическият поет е обречен да живее в пространствата отвъд спокойствието на делника.

В стихотворението „На бала“ (публикувано в „Народний глас“, бр. 145, 12 декември 1880 г.) любовта като проблем привидно отсъства. Самото заглавие налага обаче търсенето на тематична връзка, тъй като в представите за бала като „събрание за тансуване“ (Kasarov 1899: 96) се пораждат и значения, препращащи към самата идея за любовта. Балът е особен, знаково натоварен топос, място на по-свободно и непринудено общуване; танцът създава „удобна обстановка за нежни обяснения“ (Lotman 2020: 143); възможност за разкриване на чувства, за близост. В същото време балът е място, в което ясно могат да се открият и открийт ценностни различия и да се наложат граници. Човекът, участващ в бала, заявява себе си с определен модел на поведение, което позволява да се мисли за „театралност“ на представянето, за стил на поведение.

Балът във Вазовото стихотворение и в романтическата литература е свят на суетността и шумотевицата, на радостта и блясъка, на „вихреността“ на живота. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че самият живот („ред веселби“) е бал (както го възприемат момите според текста). Жената е от този свят. Сравнението на младите, „напети моми“ с „вихър“ допуска контекстуално разчитане през приписването на романтическия тип жена качества като непостоянство в чувствата и постъпките, емоционална „странност“, склонност към някаква силна, извънмерна чувствителност, проявяваща се особено изразително при преживяването на любовта, често представяна като силна съдбова привързаност към другия и като страст. Вазов използва поетическия трафарет, за да изгради образа на жената като възплъщение на хубостта и жизнелюбието: момите са „млади, напети“, „с цветя увенчани“; лицата им румени „цъфтят“; сърцата им „бърже туптят / и дигат гърдите им страстно“; кръвта им „от младост кипи“. (Vazov 1975: 32) Външната характеристика има ценностни измерения – женският образ е видян като възплъщение на неспособността да се разчете смисълът на „загадката“ живот, неспособност на дълбоки преживявания. Това прави жената ценностно различна от Аза, което прави невъзможна любовта.

Героят е чужд на шумотевицата на живота и света на веселието, за него той е затвор. Азът е самотен, „умислен“, „злочест“, вгълбен в спомена за любовта, който поражда страдание и болка:

А ази умислен, злочест
в тоз блясък и шум – в теснотата,
кат птичка из своя кафез,
далеко летя със душата.

Далеко, под друг небосвод,
в край пълен със спомени, дето
безумно разбих тоз живот,
де аз си зарових сърцето.
(Vazov 1975: 32)

Страданието, което споменът за любовта поражда, се оказва живот за героя. В спомена Азът търси смисъла на живота – „страшна загадка“ (Vazov 1975: 32). Отговорите се откриват не във външния свят, а чрез вглъбяване в себе си. Любовта дори

когато е неосъществена или невъзможна, се превръща в път към познание чрез саморефлексия.

В „За любовта не говори“ (писано е в Пловдив през 1881 г. и е поместено в „Гусла“ с. г.) споменът за любовта и красотата също така поражда у Аза страдание („огънят йоще ме гори, / раните са нелечими рани“). Любовта е осмислена като „ад“, водещ героя до прозрението за несъвършенството на живота и непостижимостта на идеала („няма щастие, съвършенство“), което поражда у него безсилие и равнодушие.

Примерите, в които любовта поражда самота и страдание, разбира се, може да се умножат: в „Зимна вечер“ („Гусла“, 1881) за лирическият Аз поет любовта остава в миналото, а в настоящето търси обич от „любяща душа“, с която да сподели чувствата в душата си, и единствената възможност за това сякаш се оказва писането – „безгласният“ разговор с „хартии равнодушни“; в „Уломки“ („Гусла“, 1881; състои се от три текста – „Казват, че небето ясно“, „Млад съм аз, бях горд и силен“, „Кой би могъл мен в сърцето“) любовта е „пламък“ („жарава“, „огън“, „въглен жив“) и „вехта рана“. Общото и в трите текста е, че любовта поражда неимоверно и непреодолимо страдание, което за Аза е съдба. В „Мила момне“ („Гусла“, 1881) може да се открие и мотивът за любовта като истински живот („Любовта е златен сън, / който мъчи, пали; / който е любил с огън, / той само живял е!“).

В лириката на Вазов може да се открият още не малко примери за ролята на любовта при изграждането на представата за личността. Любовта е не просто силно чувство, обичайно за търсеция дух на младия човек. В любовта поетът намира вдъхновение, извор на творчество. Тя се оказва основна за образа на поета и съдбовното страдание, на което той е орисан, тя прави възможно творчеството. В надмогването на това страдание Азът открива път към душата на поета, начин да я изрази като различна, ориентирана към други ценности. Любовта и самотата, която е нейна спътница, всъщност раждат поета.

Библиография

Arnaudov 1978: Arnaudov, M. Izbrani proizvedeniya v dva toma. Tom I. Pencho Slaveykov, P. K. Yavorov, Kiril Hristov. Pod red. na Elka Konstantinova. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978.
[Арнаулов 1978: Арнаулов, М. Избрани произведения в два тома. Том I. Пенчо Славейков, П. К. Яворов, Кирил Христов. Под ред. на Елка Константинова. София: Български писател, 1978.]

- Kasarov 1899*: Kasarov, L. Entsiklopedicheski rechnik. Parva chast. A – K. Plovdiv: D. V. Manchov, 1899. [Касъров 1899: Касъров, Л. Енциклопедически речник. Първа част. А – К. Пловдив: Д. В. Манчов, 1899.]
- Lotman 2020*: Lotman, Y. Besedy o russkoy kul'ture: byt i traditsii russkogo dvoryanstva (XVIII – nachalo XIX veka). Moskva: AST, 2020. [Лотман 2020: Лотман, Ю. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Москва: АСТ, 2020.]
- Nikolchina 1988*: Nikolchina, M. Lirikata na romantitsite. – V: Zapadnoevropeyski poeti romantitsi. Antologiya. Sastavitel i avtor na belezhkite: Lyudmila Stefanova. Sofiya: Otechestvo, 1988. [date of entering 17.03.2025] <<https://chitanka.info/text/14318-lirikata-na-romantitsite>>. [Николчина 1988: Николчина, М. Лириката на романтиците. – В: Западноевропейски поети романтици. Антология. Съставител и автор на бележките: Людмила Стефанова. София: Отечество, 1988. [Прегледан 17.03.2025] <<https://chitanka.info/text/14318-lirikata-na-romantitsite>>.]
- Penchev 2012*: Penchev, B. Balgarskiyat modernizam: Modeliraneto na Aza. Sofiya: Proektoriya, 2012. [Пенчев 2012: Пенчев, Б. Българският модернизъм: Моделирането на Аза. София: Проектория, 2012.]
- Shishmanov 1976*: Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni i dokumenti. S predgovor, dobavki i belezhki ot Mihail Arnaudov. Vtoro dopalнено izdanie. Sofiya: Balgarski pisatel, 1976. [Шишманов 1976: Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи. С предговор, добавки и бележки от Михаил Арnaudов. Второ допълнено издание. София: Български писател, 1976.]
- Staneva 2001*: Staneva, K. Glasove na Vazrazhdaneto. Sofiya: Polis, 2001. [Станева 2001: Станева, К. Гласове на Възраждането. София: Полис, 2001.]
- Taylor 2003*: Taylor, Ch. Izvorite na Aza. Formiraneto na modernata identichnost. Prev. ot angl. T. Mineva. Sofiya: Sonm, 2003. [Тейлър 2003: Тейлър, Ч. Изворите на Аза. Формирането на модерната идентичност. Прев. от англ. Т. Минева. София: Сонм, 2003.]
- Vazov 1974*: Vazov, I. Sabrani sachineniya v dvadeset i dva toma. Tom I. Lirika 1870–1880. Pod redaktsiyata na Georgi Tsanev. Sofiya: Balgarski pisatel, 1974. [Вазов 1974: Вазов, И. Събрани съчинения в двадесет и два тома. Том I. Лирика 1870–1880. Под редакцията на Георги Цанев. София: Български писател, 1974.]
- Vazov 1975*: Vazov, I. Sabrani sachineniya v dvadeset i dva toma. Tom I. Lirika 1881–1885. Pod redaktsiyata na Georgi Tsanev. Sofiya: Balgarski pisatel, 1975. [Вазов 1975: Вазов, И. Събрани съчинения в двадесет и два тома. Том I. Лирика 1881–1885. Под редакцията на Георги Цанев. София: Български писател, 1975.]